Antik Tanulmányok XLVIII (2004) 135—142

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

VANDLIK KATALIN

AESOPICA. EZÜSTGEMMA BRIGETIÓBÓL

A pannoniai Brigetio (ma: Komárom-Szőny) *canabae*-jának területéről az egyik oldalán vésett díszítésű, ovális ezüstlapocska került elő *(1—2. kép)*.[1] A jelenleg magángyűjteményben őrzött ezüstlap mind témáját, mind anyagát tekintve különleges, egyedi darab. Gemmatechnikával vésett oldalán alapvonalon álló fa látható, amelynek törzse körül kígyó tekeredik, levelekkel borított ágán madár ül. A fától jobbra alapvonalon álló, ruhátlan, szárnyas Amor a kezében tartott bottal a fára üt. Előtte a levegőben csőrrel lefele ábrázolt, fán ülő társánál nagyobb madár esik le a fáról. A fán megkülönböztethetők a levelek, amelyek erezetét vízszintes bevésésekkel érzékeltette az ezüstlap készítője, illetve néhány kisebb, ovális termés — talán olajbogyó vagy valamilyen gyümölcs. A levelek erezetéhez hasonlóan, a vésnök igyekezett visszaadni a kígyóbőr jellegzetességeit is. A jobb oldalon, Amor mögött és fölött lévő, a peremmel párhuzamos bemélyedés valószínűleg a gyűrűbe foglalás nyoma.

Összetett ikonográfiai problémával állunk szemben, hiszen a jelenetre pontos párhuzamot nem ismerünk, elemei azonban gyakran előfordulnak a glyptikában és egyéb díszítőművészetekben. A vésnök minden bizonnyal nem egy konkrét modellt másolt, hanem a kor emberei által jól ismert és könnyen értelmezhető motívumokat variálta. Noha a jelenetet látva hajlamosak vagyunk mélyebb jelentést feltételezni, hiszen a fa, kígyó, madár mind olyan elemek, amelyek kezdetektől fogva erősen szimbolikus, szakrális jelentéssel bírnak, a hellénisztikus kortól kezdve azonban gyakori kísérői az Erós/Amor-ábrázolásoknak. A Kr. e. IV. század végétől kezdve Erós/Amort egyre inkább puttóként ábrázolják, és ezzel együtt felveszi a gyermekek felnőtteket utánzó szokásait is. A szüretelő, vadászó, verekedő, más istenek (pl.:

[1] Kiss Attila magángyűjteménye, nytsz.: 2003.KA.1.34., M.: 1,55 × 1,3 × 0,13 cm. *Borhy L.—Számadó E.:* Gemmák, gemmás gyűrűk és ékszerek Brigetióban. Acta Archaeologica Brigetionensia 4 (2003) Kat. 28. A pompeii oscillumokról készített képeket ezúton is megköszönöm Irene Bragantini professzornak (Università di Napoli, Dipartimento del Mondo Classico) és dr.ssa Valeria Sampaolónak (Soprintendenza per i Beni Archeologici delle province di Napoli e Caserta, Napoli).

© 2004 Akadémiai Kiadó, Budapest

a)

b)

1. kép. Ezüstgemma Brigetióból (Komárom, Kiss Attila magángyűjteménye, nytsz.: 2003.KA.1.34.).
a) a gemma vésett felülete, *b)* a gemma hátoldala

Héraklés) attribútumaiban tetszelgő és különböző felnőtt tevékenységeket űző puttók kedvenc témái lesznek nemcsak a kisművészeteknek, hanem az épületeket díszítő mozaikoknak, falfestményeknek is. Ezek a jelenetek egyre inkább elvesztik szakrális jelentésüket és mulatságos zsánerjelenetekké válnak.[2]

[2] *R. Stuveras:* Le putto dans l'art romain. Coll. Latomus 99 (1969) 90 skk.

2. kép. A brigetiói ezüstgemma rajza

Ha sorra vesszük a brigetiói ezüstlap jelenetének elemeit, érdemes Amor mozdulatával kezdeni, amint egy bottal a fára üt. Ez olyan elem, amit már korábbról ismerünk. Antik források az olajbogyószürettel kapcsolatban írják, hogy nem szabad megvárni, amíg az olajbogyó magától lehull a földre, hanem vagy egyenként kell kézzel leszedegetni, vagy egy hajlékony nádpálca segítségével kell leverni a fáról a termést.[3] Erre vonatkozóan már a Kr. e. VI. század végéről is ismerünk ábrázolást görög vázán.[4] Olajbogyót vagy meghatározhatatlan gyümölcsöt fáról bottal szüretelő Amor-ábrázolások a gemmavéső-művészetben is gyakran előfordulnak.[5] Néhány esetben azonban Amor nem a fa termését próbálja elérni egy bottal, hanem a fán ülő madarat vagy lepkét.[6] A fán vagy szőlő közt megbúvó állatokra vadászó Amor a

[3] Varro, rust. 1, 55, idézi *Ch. Daremberg—E. Saglio:* Dictionnaire des antiquités grecques et romaines. IV/1 (1963) 164 skk., s. v. Olea *(M. Besnier)*.

[4] Antimenés-festő feketealakos nyakamforája: *J. Boardman:* Athenian black figure vases. London 1974, 186. kép.

[5] Olajbogyószüret: *G. Platz-Horster:* Die antiken Gemmen aus Xanten I. Köln 1987, Taf. 53, 274; olajbogyó vagy gyümölcsszüret: *G. Platz-Horster:* Die antiken Gemmen aus Xanten II. Köln 1994, Taf. 22, 119; Amor olajfát ver, de a fán madár is ül: *M. Henig:* The Lewis Collection of Engraved Gemstones in Corpus Christi College. Cambridge 1975, Pl. 4, 54; gyümölcsszüret: *A. Furtwängler:* Beschreibung der geschnittenen Steine im Antiquarium. Berlin 1896, no. 7481; *E. Sena Chiesa:* Gemme del Museo Nazionale di Aquileia. Aquileia 1966, no. 301—302.

[6] Madarat piszkál bottal: *A. Hamburger:* Gems from Caesarea Maritima. Jerusalem 1968, no. 96; *C. Weiss:* Die antiken Gemmen der Sammlung Friederich Julius Rudolf Bergau im Germanischen Nationalmuseum, Nürnberg. AGDS (1996), no. 12 (két Amor, egyik a fán ülő madárra mutat, amit a másik bottal próbál elérni); *Sena Chiesa:* i. m. (l. fent 5. j.), no. 303; *Furtwängler:* i. m. (l. fent 5. j.), no. 7478 (a fán lepke is van, de Amor a madarat piszkálja), 7479; *S. H. Middleton:* Engraved Gems from Dalmatia. Oxford 1991, no. 71 (Amor másik kezében kicsi kosár, földön madárkalitka); LIMC III (1986) 620, 215a,

hellénisztikus kortól kezdve a gemmavésés mellett a többi művészeti ágban (falfestmények, szarkofágok, terrakotta lámpák) is gyakran ábrázolt jelenet.[7] A szőlőszüret talán a legtöbbet ábrázolt tevékenysége Amornak és ez Dionysos *thiasos*ának tagjaként természetes is.[8] Szüretelő puttók ábrázolása szarkofágok esetében azonban összetettebb problémát jelent, hiszen felvetődik a jelenet funerális értelmezésének lehetősége is, annál is inkább, mivel a téma nem csak gyermekszarkofágokon látható.[9]

Amennyiben az Amorral együtt megjelenő madárra és lepkére nem csupán mint a szőlőben és gyümölcsösben megbúvó állatokra gondolunk, hanem mint szimbólumokra, akkor felmerül egy másik értelmezési lehetőség is. A Psyché-ábrázolások, kihasználva, hogy a név egyszerre jelent lelket és pillangót, Amor párját általában lepkeszárnyakkal jelenítik meg. A szerelem (Amor) által kínzott lélek (Psyché) szenvedéseire utalnak azok a jelenetek, amelyeken Amor a lepkeszárnyú Psyché vagy egy pillangó szárnyait égeti.[10] Psychének azonban gyakran madár-, sőt, denevérszárnyai vannak. Amorok társaságában különböző foglalkozásokat űző madárszárnyú Psychéket ábrázolnak a pompeii Casa dei Vettii falfestményei,[11] de madárszárnyú Psychét egy Bécsben őrzött, Kr. e. I. századi gemmáról is ismerünk.[12] Egy Kr. e. III. század végi klazomenai ház mozaikján pedig azt láthatjuk, amint Amor hosszú nyíllal löki el magától Psychét.[13] A lélek madárként való megjelenítése ősi és — főleg funerális kontextusban — gyakori szimbólum. A bottal (vagy nyíllal) lepkét vagy madarat szurkáló, bökdöső Amor-ábrázolások tehát elvben szintén köthetők az Amor által kínzott lélek (Psyché) témakörhöz.

A kígyó szintén nem egyszerűen csak a gyümölcsösben megbúvó állat, hanem önmagában is jelentést hordoz. Gemmákon is gyakran ábrázolják egyedül, fa törzse köré tekeredve.[14] A kígyót eleinte gonosz tulajdonságokkal ruházták fel alvilági jel-

---

s. v. Eros (két Amor, egyik ketrecet tart, másik megpróbálja elérni a madarat két bot segítségével); *T. Gesztelyi:* Antike Gemmen im Ungarischen Nationalmuseum. Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Series Archaeologica III. Budapest 2000, no. 123; a fán ülő lepkét piszkálja: *Furtwängler:* i. m. (l. fent 5. j.), no. 7477.

[7] Kígyóvadászat: LIMC III (1986) 699, 309, s. v. Eros/Amor/Cupido (terrakotta lámpa, Amor nyíllal fára csavarodott kígyóra lő); 712, 499 (falfestmény, három Amor szüretel, egy szatír bottal egy kígyót zavar el); Amor szőlőszüret közben az ott megbúvó állatokkal összetűzésbe kerül: 512 skk.; madárvadászat szőlőszüret közben: *G. Koch—H. Sichtermann:* Römische Sarkophage. Berlin 1982, no. 452—453 (Róma, San Lorenzo, szarkofág).

[8] *Middleton:* i. m. (l. fent 6. j.), no. 72—74; *Sena Chiesa:* i. m. (l. fent 5. j.), no. 300; *Furtwängler:* i. m. (l. fent 5. j.), no. 6263 (levegőben lepke és méh), 6264, 6265; *G. M. A. Richter:* The Engraved Gems of Greeks, Etruscans and Romans II. London 1971, no. 151 (fa törzse körül kígyó); *M. Schlüter—G. Platz-Horster:* Kestner-Museum Hannover. AGDS IV (1975), no. 845—848.

[9] A problémáról bővebben *Stuveras:* i. m. (l. fent 2. j.), 42 skk.

[10] LIMC III (1986) 685, 96 skk., s. v. Eros/Amor/Cupido.

[11] LIMC III (1986) 714, 533 skk., s. v. Eros/Amor/Cupido; LIMC VII (1994) 444, 56, s. v. Psyche.

[12] LIMC VII (1994) 583, 31, s. v. Psyche (Bécs, Kr. e. I. sz.).

[13] LIMC VII (1994) 452, 99, s. v. Psyche.

[14] *Schlüter—Platz-Horster:* i. m. (l. fent 8. j.), no. 1314 (a fán madár is ül); *E. Brandt—W. Gerke—A. Krug—E. Schmidt:* Staatliche Münzsammlung München, AGDS I/3 (1972), no. 2368 (a fára tekeredő

lege miatt. A Kr. e V. századtól azonban felveszi a *genius loci* szerepét és a rábízott tárgyak, élőlények őrzője lesz.[15] Ebben a minőségében őrzi a Hesperidák kertjének almafáját is. A fára tekeredett kígyó ábrázolásai utalhatnak tehát e védelmező funkcióra. Alvilághoz fűződő kapcsolata miatt a kígyó, főleg a római korban, a jóslásban is fontos szerepet kap. A fa gyökerével és lombozatával szintén kapcsolatot tart alsó és fölső világ között, így kettőjük együttes ábrázolása akár ilyen értelmet is kaphatna.

A császárkori gemmák vésnökei az istenalakokat gyakran csupán néhány vonallal ábrázolják, amelyek az ikonográfia és attribútumaik alapján mégis jól felismerhetők.[16] Ugyanez vonatkozik az Amor-ábrázolásokra is.[17] Ez a minimum megjelenítés részben nyilván arra vezethető vissza, hogy Amor mindenkiben ugyanazt a gondolatot idézte fel. Amor alakja mindenki számára a szerelmet, az életet jelentette. Még amikor funerális kontextusban tűnik fel, akkor is inkább a túlvilági boldog életbe vetett hitet vagy az elhunyt életében a szerelem fontosságát jelképezi.[18] Éppen ezért nem valószínű, hogy a kígyó a brigetiói gemma jelenetét alvilági vagy szakrális kontextusba helyezné. Sokkal inkább lehetséges, hogy olyan típusú zsánerjelenettel van dolgunk, amelyen madárra vadászó Amorra a fán megbúvó kígyó rátámad. A madárvadászatot ábrázoló zsánerjelenetekre azonban nem jellemző a kígyó jelenléte. Létezik viszont egy irodalmi hagyomány, amelyben a brigetiói gemma minden alakja jelen van, bár a madárra vadászó ifjú nem Amor. Aisópos egy meséjéről van szó, amelyben egy ifjú egymásba helyezhető nádpálcák segítségével egy fán ülő rigót próbál elkapni és eközben nem veszi észre azt az áspiskígyót, amely a fa alatt fekszik; rálép és a kígyó megmarja, így végül a vadász válik áldozattá.[19] A mese illusztrációját véli felismerni E. J. Dwyer egy pompeii *oscillum* A oldalán, amelyen egy ifjú fán ülő madárra vadászik, a fa alatt pedig kígyó látható *(3. kép)*.[20] E. J. Dwyer szerint azonban a pompeii mester nem ismerhette a mesét, a jelenetet csak másolta anélkül, hogy értette volna az elemek narratív összetartozását. Erre utal a kígyó helyzete is, amely nem a vadász lába alatt, hanem a fa másik oldalán van és láthatólag nem támadó pozícióban. A kígyó szerepének félreértelmezésére vezeti vissza egy másik *oscillum* jelenetét is, amelyen a fa alatt nem kígyó, hanem egy második madár látha-

---

kígyó szőlőinda is lehet); *A. R. Mandrioli Bizzarri:* La Collezione di Gemme del Museo Civico Archeologico di Bologna. Bologna 1987, no. 244 (a fa alatt oltár); *Furtwängler:* i. m. (l. fent 5. j.), no. 3319, 2532 (a kígyó az almafa alatt van és nem a törzse körül).

[15] *Daremberg—Saglio:* (l. fent 3. j.), II/1, 403 skk., s. v. Draco (*E. Pottier*).

[16] Lásd: Iuppiter elnagyolt, stilizált vonalvezetésű ábrázolása egy Kr. u. I—II. századi brigetiói gemmán: *Borhy—Számadó:* i. m. (l. fent 1. j.), Kat. 6.

[17] *Hamburger:* i. m. (l. fent 6. j.), 13.

[18] Pl. Meleagros sírja, LIMC III (1986) 938 skk., s. v. Eros (*A. Hermary—H. Cassimatis—R. Vollkommer*).

[19] *B. E. Perry:* Aesopica I. Urbana 1950, 366, no. 115, idézi *E. J. Dwyer:* „The Fowler and the Asp": Literary *versus* generic illustration in Roman art. AJA 82 (1978) 402.

[20] Uo. 400, fig. 1. (Nápoly, Museo Archeologico Nazionale, ltsz.: 110 660).

3. kép. Oscillum Pompeiiből (Nápoly, Museo Archeologico Nazionale, ltsz.: 110 660)

4. kép. Oscillum Pompeiiből (Nápoly, Museo Archeologico Nazionale, ltsz.: 120 332)

tó *(4. kép)*.[21] Ugyanakkor Aisópos egy másik meséje is hasonló tanulsággal zárul: a sólyom, miközben egy pacsirtát próbált elkapni, maga válik egy madárvadász áldozatává.[22] Elképzelhető, hogy a második *oscillum* készítője előtt egy olyan modell volt, amely ennek a mesének az illusztrációs hagyományára vezethető vissza. Valószínű tehát, hogy a pompeii *oscillum*ok mesterei nem ismerték az eredeti Aisópos-történetet és az ehhez kapcsolódó illusztrációs hagyományt nem különítették el az egyszerű madárvadászatos zsánerjelenetektől. A mese elemeinek az eredeti hagyománytól elrugaszkodó, szabad felhasználására utal, hogy még funerális kontextusban is megtaláljuk. Így például feltűnnek Iulia Saturnina és Gaius Sulpicius Clytus Kr. u. 100—110-re keltezett halotti oltárán, amelynek bal oldalán fa látható, ágain négy madárral. A fára egy meztelen ifjú igyekszik felmászni, lábai alatt pedig kígyó fekszik.[23] A brigetiói ezüstlap mesteréről is elmondható, hogy minden bizonnyal nem ismerte az Aisópos-mesét, hiszen két madarat ábrázol és a kígyó sem a földön fekszik, hanem a fa törzsére van tekeredve, bár nyitott szája és fejtartása arra utal, hogy a madárra vadászó Amort készül megmarni. A fáról leeső madár nagyobb mérete lehetővé teszi azt a feltételezést, hogy ragadozómadárról van szó, amely a fán ülő kisebb madarat próbálta elkapni, mielőtt maga is áldozattá nem vált. Lehetséges, hogy az ezüstgemma készítője a két említett Aisópos-mese hagyományából eredő ábrázolásokat ötvözött és alakított át madárra vadászó Amort megjelenítő zsánerjelenetté.

H. Guiraud csoportosításában Erós/Amor a szerelem istenségei (divinités „aimables") közé tartozik, ahova Venus/Aphrodité és a dionysikus *thiasos* tagjai is sorolhatók.[24] Felvetődik az a gondolat, hogy az ezeket az istenségeket ábrázoló gyűrűkövek tulajdonosai inkább nők lehettek. Természetesen az ilyen kategorikus kijelentésekkel óvatosan kell bánni, mégis ezt látszik alátámasztani a walesi Caerleon melletti legiotábor fürdőjéből, a *frigidarium* csatornájából előkerült gemmák vizsgálata. A szerelem istenségeit ábrázoló gemmák csak a fürdő használatának második fázisában (Kr. u. 160—230) tűnnek fel nagy számban, amikor már nők és gyerekek is használhatták a fürdőt.[25] Brigetio ugyan katonai település volt, a *canabae* területén azonban, ahonnan az ezüstlapocska is előkerült, természetesen nők is éltek, így egy női tulajdonos lehetősége ez esetben is fennáll. Ezt a feltételezést az is alátámasztja, hogy a brigetiói katonaváros területéről került már elő olyan gemmalelet, amely egyértelműen női tulajdonoshoz köthető, hiszen mind a hét gemma ugyanabban a szarkofágban, női holttest mellett volt.[26]

A fent említett ikonográfiai kérdéseken túl nem kevesebb problémát vet fel a

[21] Uo. fig. 2. (Nápoly, Museo Archeologico Nazionale, ltsz.: 120 332).

[22] *Perry:* i. m. (l. fent 19. j.), 612, no. 567, idézi *Dwyer:* i. m. (l. fent 19. j.), 404.

[23] *D. E. E. Kleiner:* Roman Imperial Funerary Altars with Portraits. Rome 1987, Cat. 56, Pl. XXXV, 2—3.

[24] *H. Guiraud:* Intailles et camées romains. Paris 1996, 136.

[25] Uo.

[26] *Borhy—Számadó:* i. m. (l. fent 1. j.), 16, Kat. 63—69.

gyűrűdísz szokatlan anyaga. Magyarország területéről egyetlen másik esetet ismerünk, amikor az ötvös gyűrűdíszítményként fémlapot használt.[27] Az erősen korrodálódott rézlapocska azonban valószínűleg a barna jáspist volt hivatva imitálni. Az ezüstlappal ugyan nem akarhattak követ utánozni, értéke azonban ez esetben is alacsonyabb volt, mint a sokszor távolról érkező féldrágaköveké. Egy Isisnek ajánlott ékszerek listáját tartalmazó spanyolországi felirat és Pompeii I. század második felének árai összehasonlításából kiderül, hogy míg egy jáspissal díszített gyűrű 7000 sestertiust ért, addig egy ezüstszűrő csupán 360 sestertiust.[28] A brigetiói ezüstgemma különlegessége talán nem is a pénzben kifejezhető nemesfémértékében, hanem éppen a szokatlan anyagválasztásban rejlik. Nemesfém gyűrűdíszítményekre sokkal korábbi időből, a Kr. e. IV. század végéről, illetve a III. századból ismerünk példákat.[29] Ezek díszítményei azonban a legtöbbször ismert emberek, uralkodók portréi, amelyeket udvari megrendelésre készíthettek a vésnökök és gyakran szignálták is őket. D. Plantzos feltételezi, hogy e fémlapok vésnökei nemcsak klientúrájukban, de az alkalmazott technikában is osztoztak az éremverőtövek készítőivel, sőt esetenként talán az éremverőtő-készítő egyben gemmavéső mester is volt.[30]

A brigetiói ezüstlap azonban sem ikonográfiai, sem stílusbeli jellemzői alapján nem keltezhető ilyen korai időszakra. Mivel a császárkorban meginduló tömegtermelésre utaló elnagyoltabb ábrázolásmód mellett színvonalas technikai vonásokat (falevelek, kígyóbőr kidolgozottsága) is mutat, az ezüstgemmát leginkább a kora császárkorra, a Kr. u. I. század végére, a II. század elejére lehet datálni. Az azonban az említett nemesfém párhuzamok alapján feltételezhető, hogy gyűrűbefoglalási módja ezekhez hasonló volt, amit a bevezető részben említett Amor mögötti bemélyedés is alátámasztani látszik. Szintén a párhuzamok alapján talán az is elképzelhető, hogy a gyűrű, amelybe belefoglalták, más színű fémből készült (esetleg aranyból) a kontrasztosabb hatás kedvéért.[31]

[27] *Gesztelyi:* i. m. (l. fent 6. j.), no. 255.

[28] *Guiraud:* i. m. (l. fent 24. j.), 31.

[29] *D. Plantzos:* Alexander of Macedon on a silver intaglio. Antike Kunst 45 (2002) 71 skk., pl. 18, 1—3 (Nagy Sándor-portré, Kallipos szignálta ezüst intaglion, aranygyűrűben); *J. Boardman:* Greek Gems and Finger Rings Early Bronz Age to Late Classical. London 1970, no. 1005 (férfiportré, Hérakleidés szignálta arany intaglion, aranygyűrűben), 1007 (Epikuros-fej aranylapon), 1009 (I. Bereniké feje arany intaglion, vasgyűrűben); Kr. e. I. sz. második feléből: *M.-L. Vollenweider:* Die Porträtgemmen der römischen Republik. Mainz 1974, Taf. 98, 1, 9 (Brutus feje ezüstlapon, bronzgyűrűben), Taf. 81, 5 (Caesar-portré ólomötvözetből készült lapon, ezüstgyűrűben).

[30] *Plantzos:* i. m. (l. fent 29. j.), 71.

[31] Vasgyűrűben vékony ezüstlemez kámeo, Amor és Psyché jelenetével (Kr. u. I. század): *A. Krug:* Römische Gemmen im Rheinischen Landesmuseum Trier. BRGK 76 (1995) 217, Kat. 85, Taf. 56,85. Köszönettel tartozom Gesztelyi Tamásnak, aki erre a darabra felhívta a figyelmemet.